

MILAN ZNOJ
ČESKÉ SPORY
O LIBERALISMUS:
MASARYK
A HAVEL

České spory o liberalismus:

Masaryk a Havel

Milan Znoj

Recenzovali: prof. JUDr. Jiří Příbáš, DrSc.

PhDr. Michal Kopeček, Ph.D.

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

**Národní
plán
obnovy**

**MS
MT**
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2024

Edici Politeia řídí Milan Znoj a Matěj Spurný
Redakce Vendula Kadlečková
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2024

© Milan Znoj, 2024

ISBN 978-80-246-5752-3

ISBN 978-80-246-5771-4 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Věnováno Václavu Žákovi
a Svobodným demokratům (OH),
kteří to zkusili.

OBSAH

- 11 PŘEDMLUVA

- 23 ČÁST PRVNÍ
Teorie liberální demokracie
- 26 KAPITOLA PRVNÍ
Liberální a demokratické principy ve spojení
- 28 Liberální proceduralismus versus akční jednota lidu
- 31 Demokracie jakožto liberální proceduralismus
- 36 Demokratický proceduralismus
- 45 KAPITOLA DRUHÁ
Historické typy liberální demokracie
- 45 Parlamentní demokracie, stranická demokracie,
demokracie publika
- 51 Nástup stranické demokracie
- 54 Změny politických režimů v meziválečné době
- 58 Začátek konce stranické demokracie na Západě

- 61 ČÁST DRUHÁ
Masarykova nespokojenost s liberalismem
- 62 KAPITOLA PRVNÍ
Realistické pojetí národa
- 64 Liberalismus na přelomu století
- 66 Skupina realistů
- 69 Pochybnosti nad realismem
- 71 Realismus jako specifická verze českého aktivismu
- 73 Politický projekt národa
- 75 KAPITOLA DRUHÁ
Spor o liberalismus: Masaryk a Kaizl
- 76 Obraz sporu v osobní korespondenci
- 80 Národní humanita a liberalismus jako předmět vzájemného sporu
- 82 Masarykovy výhrady vůči liberalismu
- 85 Socializace státu
- 88 Dělnická otázka
- 93 KAPITOLA TŘETÍ
Politická idea federace
- 94 Nepolitická politika
- 96 Palacký jako bezpečné vodítko *cum grano salis*
- 99 Moderní přirozené právo a přirozené právo národní
- 101 Přirozené právo a princip federace
- 103 Princip federace a tendence k centralizaci
- 106 KAPITOLA ČTVRTÁ
Liberalismus a krize moderní doby
- 108 Česká humanita proti liberalismu anebo ve spojení s ním
- 111 Krize Západu
- 115 Vítězství demokracie
- 118 Masaryk a katastrofy 20. století
- 121 ČÁST TŘETÍ
Havel ve sporu o občanskou společnost
- 122 KAPITOLA PRVNÍ
Liberalní konsenzus: „havlovský liberalismus“ a neokonzervatismus
- 133 KAPITOLA DRUHÁ
Nepolitická politika
- 135 Antipolitika disentu
- 143 Mravní populismus
- 154 Občanská společnost

160	KAPITOLA TŘETÍ
	Občanská společnost versus mafiánský kapitalismus
162	„Občanský duch Západu“
167	Neoliberální paradigma a variace konzervatismu
178	Občanská revolta
182	Mafiánský kapitalismus
188	ZÁVĚR
	„Havlovský liberalismus“ masarykovské provenience?
204	EDIČNÍ POZNÁMKA
206	REJSTŘÍK JMENNÝ
208	VĚCNÝ REJSTŘÍK

PŘEDMLUVA

Česká společnost usilovala o politickou emancipaci v moderní době klopotně, ale vytrvale. Časy se přitom měnily a s nimi liberální demokracie, která přinášela historické příležitosti a nabízela koncepty, jak tohoto cíle dosáhnout. Uvidíme, že v české historii je třeba rozlišit tři typy liberální demokracie – stejné, jaké známe z dějin západní Evropy. Nejprve jsme povzbuzeni revolučním rokem 1848 doufali v parlamentní demokracii, ve kterou se měla proměnit mnohonárodní habsburská monarchie. Vznikla liberální národní strana vedená vzdělaným měšťanstvem a podporovaná i venkovským obyvatelstvem, která za svůj přijala program federalizace Rakouska. Tato zakladatelská generace české liberální politiky sice zformulovala základní politické koncepty, k nimž se stále v nějaké podobě vracíme, ale žádného většího politického úspěchu se nedopracovala. Teprve následná generace politických vůdců, která se prosadila s koncem 19. století, přeformulovala tyto koncepty a dala české politice novou dynamiku. Nicméně demokracie se mezitím změnila. Parlamentní demokracie stran měšťanských notáblů se přetvořila ve stranickou demokracii,

když se začaly prosazovat masové společenské strany schopné mobilizovat velké sociální třídy na svou podporu. V Evropě všeobecně byly tyto změny spojeny se vzestupem nacionalismu a socialismu, které podkopaly klasický liberální parlamentarismus.

Ve střední Evropě habsburská monarchie v těchto podmínkách jen těžko hledala *raison d'être* svého nadnárodního soustátí. Se vzestupem masové demokracie v politice začaly vystupovat nové společenské skupiny, v českých podmínkách hlavně dělníci a zemědělci, kteří patřili k neprivilegovaným vrstvám a pochopitelně toužili změnit zavedené pořádky. Starý národní liberalismus otců zakladatelů byl u konce s dechem a bylo potřeba jej reformulovat, aby vstřebal ony nové požadavky nacionální, socialistické, ale i středostavovské agrární. Nejenom v Čechách doprovázela zrod stranické demokracie nespokojenost s liberalismem a mluvilo se o jeho soumraku. Vznikly nové masové strany, které měly nové vůdce, vlastní organizaci a ideologii.

V Česku však dobová nespokojenost s liberalismem nedvela k odmítnutí předchozího politického programu české emancipace, spíše se prosadila jeho nová formulace. Pokusů bylo vícero, ale nás bude zajímat ideologická inovace, se kterou přišel T. G. Masaryk, neboť ta nabídla české politice demokratickou perspektivu na dlouho dopředu a stalo se, že se k ní vracíme i v jiných dobách a souvislostech. Můžeme ocenit, že se Masaryk uvaroval omezeného nacionalismu a ve své socialistické formulaci národního programu převzal mnohé motivy z transformace liberalismu, k níž tehdy docházelo v západní Evropě. Nově přitom dokázal rovněž formulovat politický požadavek na federalizaci Rakouska tak, že národní svoboda, jak ji pojímal, předpokládala existenci nadnárodního svobodného soustátí. Masarykův koncept politické emancipace české společnosti se tak mohl stát ideologickou oporou samostatné republiky i v meziválečné Evropě, když česká demokracie svou samostatnost opírala o demokratické společenství evropských států.

Svobodná republika nemohla ovšem přežít v dobách, kdy demokratickou Evropu válcoval nejprve fašismus a poté komunismus. Nicméně když se koncem 80. let 20. století ve střední a východní Evropě hroutil komunismus, mohly se v myslích

současníků vynořovat takovéto polozapomenuté programy národní svobody z minulých dob. Tehdy se liberalismus vítězně vrátil na scénu světových dějin. Právě 90. léta 20. století se stala nesporným triumfem liberálního Západu ve světě. Ve střední Evropě jsme prožívali import neoliberalismu v tehdejších konzervativním balení ze Západu, který se zdál být efektivním nástrojem k demontáži socialismu v postkomunistických zemích. Pád komunismu ale nebyl způsoben jenom importem z vnějšku. Není myslitelný bez domácí demokratické aktivizace občanů. O liberalismu byly přitom v domácím prostředí různé představy a sporům se nedalo vyhnout, dokonce se dá říci, že na pozadí těchto sporů lze teprve zachytit dramatický zápas o rozvoj demokracie v postkomunistické společnosti.

Václav Havel, který byl vůdcem demokratické revoluce v českých zemích, je v tomto ohledu příkladnou postavou. Jako disident za komunistické diktatury uvažoval o nepolitickém odporu vůči komunistickému režimu, přičemž po liberální demokracii, natož liberálním kapitalismu nijak zvláště netoužil. Liberální kapitalismus nepovažoval za řešení krize moderního člověka, která postihovala jak komunistický Východ, tak kapitalistický Západ. Nicméně vůdcem revoluce a prezidentem nové demokracie se stal v éře triumfujícího liberalismu. Usiloval o demokracii a potýkal se s liberalismem. Demokracie i liberalismus nabízely koncepty politického chování, mezi nimiž lze vidět napětí. Liberalismus byl tehdy hlavně importem, ale vyrůstal také z domácích tradic a pomáhal lepit nové záplaty na staré pytle.

Václav Havel se tak dostával do politických sporů, ve kterých musel nechat stranou své disidentské pojetí nepolitické politiky a hledal vhodnou politickou formu pro občanský aktivismus, který přinesla demokratická revoluce. Polemizoval přitom s importovaným liberalismem, zároveň ale přitakával jeho globálnímu vítězství.

Vzorem liberální demokracie byla stranická demokracie, ale ta v té době procházela paradigmatickou změnou, jejíž zesílená ozvěna rezonovala i v postkomunistických zemích. Místo stranické demokracie se rodila demokracie publika. Podrobněji o tom bude ještě řeč, zde snad stačí jenom poukázat na některé fenomény: Zavedené masové strany ztratily své sociálnětřídní zázemí. Voliči přestali věřit stranám a občané

hledali neparlamentní cesty k vyjádření své politické vůle. Politické elity o přízeň voličů začaly usilovat hlavně v masmediálním prostoru a zdrojem důvěry voličů se stala jejich mediální performance. Politika se personalizovala a prohloubil se její vizuální rozměr. Stranické programy ztratily na významu. Při vítězném tažení liberalismu postkomunistickou střední Evropou můžeme zaznamenat stejné fenomény. Stranictví bylo v očích občanů diskreditováno. Vznikaly sice nové strany, které byly hybateli transformace, ale snadno ztrácely důvěru občanů. Vznikly tak stranické systémy, které byly nestabilní a nové politické instituce neměly pevné základy. V 90. letech se ještě nemluvilo o krizi liberalismu, ta přišla až v 21. století, ale liberální demokracie již tehdy měnila svou tvářnost. Nepřekvapí, že demokratičtí vůdci hledali nové vzorce politického chování. Česká politika byla svým způsobem takovou malou laboratoří.

V našem výkladu se zaměřujeme na Masaryka a Havla, kteří v různých dobách a v různých režimech vedli své spory o liberalismus. Zajímat nás budou konceptuální inovace, které obohatily politickou teorii a prospěly rozvoji demokracie. Co tyto postavy spojuje a v čem se rozchází? Co přinášejí české demokracii slovem i skutkem, aby obstála v těžkých zkouškách, a v čem ji oslabují? Oba „filozofové na trůnu“ měli potíže s liberalismem, ale zároveň byli klíčovými účastníky ideologických sporů, ve kterých usilovali o inovaci liberalismu, jež by prohloubila demokratický obsah české politiky.

Liberalismus prohlubující demokracii? Jak tomu rozumět, když se říká, že liberalismus může být zároveň jejím hrobařem? Chtěl bych ukázat, že oba intelektuální politici patří k tvůrcům české liberální tradice, přes všechny rozdíly dobové a ideové, které mezi nimi leží. Můžeme doufat, že právě tato linie pomůže při obraně demokracie před současnou vlnou antiliberalismu, která se šíří Evropou, jelikož další krize liberální demokracie je zřejmě v chodu. Není proto od věci podrobněji prozkoumat oba české spory o liberalismus, které se odehrály ve zlomových obdobích české historie, a podívat se, zda si česká demokracie vytvořila v minulosti nějakou liberální imunitu, která by jí pomohla obstát pro futuro.

Mezi koncem 19. století a koncem 20. století v Evropě leží věky nabitě událostmi, zvraty a diskontinuitami

společenskými, kulturními a v neposlední řadě politickými, zejména ve střední Evropě, která byla několikrát geopoliticky překopána. Lze vůbec mluvit o nějakých kontinuitách, návaznostech a tradicích, které by tyto sobě tak vzdálené světy spojovaly? Nejspíše ano, protože takové vazby ve svém životě na pokračování si neustále vytváříme, abychom tomu, co myslíme a děláme, rozuměli v návaznosti generací, a to i když se od nich chceme oddělit, anebo na něco zapomenout. K porozumění přítomnosti potřebujeme pojmy z minulosti, bez nich pochopení zůstává stát v němém úžasu. Neobejdeme se ovšem bez kritického přezkoumání konceptů, kterými chceme tuto vzdálenost překlenout. O takovéto kritické přezkoumání vybraných konceptů z moderní české politické historie chceme usilovat.

Uznáváme, že případné historické spojnice jsou ideologické konstrukce. Příkladem může být český demokratický mýtus, který z obou zmiňovaných intelektuálních politiků dělá zakladatele jednoho státu. Vypráví se tak, že Masaryk ještě v 19. století vypracoval svébytný program české politické emancipace, který tehdejšímu národnímu obrození dával širší humanistické a progresivní cíle. Před světovou válkou se sice dostal mimo hlavní proud české politiky, ale válka, ve které se zhroutily velké monarchie střední a východní Evropy, poskytla příležitost pro realizaci jeho demokratického programu, který se jakoby mávnutím kouzelného proutku najednou hodil k legitimizaci samostatného Československa v tehdejší nové Evropě, a tak se Masaryk stal mýtotvorným otcem zakladatelem demokratického státu.

Leč nová demokratická Evropa dlouho nevydržela. Záhy byla rozedrána na kusy radikalizujícím se nacionalismem a fašismem, kterým zpovzdálí sekundoval bolševický komunismus. Masarykův zakladatelský obraz bledl, ale ani druhá republika se nedokázala masarykovského mýtu zbavit úplně, ačkoli usilovně hledala nový ideologický rámec pro českou politickou existenci, který by ji uvedl v soulad s nacionalistickou vlnou revidující dosavadní versailský systém.

Masarykův nástupce, prezident Beneš odešel do exilu s nadějí, že Masarykova republika bude obnovena. Po druhé světové válce, ve které byl evropský fašismus poražen spojenectvím liberálních demokracií Západu a komunistického

Sovětského svazu, se Beneš pokusil tento program realizovat, ovšem v docela nových geopolitických poměrech s bolševickým komunismem v zádech. Poválečný pokus o obnovu demokratické republiky ztroskotal, ale ani tuto třetí republiku si bez masarykovského mýtu nelze představit. Sotva by tehdy komunisté dokázali získat většinovou podporu ve společnosti, pokud by svou představu o české komunistické budoucnosti nenapojili na masarykovský mýtus o historické emancipaci českého husitského lidu a neudělali z ní emancipaci českého plebejství.

Když se po pádu komunismu obnovovala demokracie, tak se masarykovský mýtus vrátil do české politiky. Masaryk byl jejím patronem a novým prezidentem zakladatelem se stal Václav Havel. Na veřejná místa se vracely Masarykovy sochy, nejlépe kopie prvorepublikových originálů. Nejvýznamnější z nich byla postavena přímo před pražským Hradem na rohu Salmovského paláce, odkud Masaryk shlíží na město, ale zároveň se také dívá do oken prezidentského sídla na Hradě, nad nímž vlaje proslulá standarta s nápisem „pravda vítězí“. Masaryk tak přímo dohlíží na to, co prezident zrovna dělá. Nabízí se tak symbolické spojení otců zakladatelů. O postavení Masarykovy sochy před Hradem prezident Havel dlouho usiloval a Havlovi političtí stoupenci, tzv. pravdoláskaři sem chodili demonstrovat, když se pozdější prezident Zeman, jak to vnímali, zpronevěřoval Havlovi demokratickému odkazu. Jako by na piedestalu stál Havel sám a vybízel je k politickému protestu spolu s Masarykem.

Tato a podobná shromáždění dokládají, že se mezitím zrodil také havlovský demokratický mýtus, který prolnul s tím masarykovským. Havlovský mýtus spojuje v jedno vyprávění jeho disidentství za komunismu, události za listopadové revoluce a prezidentství při obnově demokracie. Vypráví se tak, že Václav Havel byl strůjcem pádu komunistického režimu. Za komunistické vlády byl nejznámějším disidentem, který své opoziční představy formuloval v nepolitické podobě. V listopadu 1989 se ale stal jedním z hlavních hybatelů občanských politických protestů. Do čela protestů se postavilo Občanské fórum (OF), které bylo především jeho vynálezem, a když se komunistická moc rozhodla ustoupit, tak vedl jménem OF hlavní politická vyjednávání o předání moci. Nakonec se sám

stal vůdčím reprezentantem státu, když byl zvolen prezidentem. Právě prezidentství z něj dělá zakladatele státu a spojuje jej s Masarykem nejen ideově, ale také politicky, neboť oba jsou filozofové na trůnu. Tato platónská figura krále-filozofa může mít až mytologické vyznění. K tomu přispívá, že události, jež z nich udělaly demokratické vládcy, považovali za revoluce a duchové revoluce mají ovšem svou mytologickou přitažlivost. Masaryk mluvil o světové revoluci, ač v tom se tehdejší československé historické sebeepochopení zásadně odlišovalo nejenom od zemí, které ve válce prohrály a její výsledky se zdráhaly přijmout, ale také od vítězných západních demokracií, jejichž válečné zkušenosti byly naopak docela tragické. Havel obnovu demokracie po pádu komunismu rovněž považoval za revoluci, ačkoli takto v sousedních zemích střední Evropy pád komunismu nahlíží málokdo. Ostatně i komparativní politologie upřednostnila koncept vyjednávání a vypracovala klasifikaci různých cest, jak došlo k předání moci. Nicméně v Česku je revoluční pohled docela živý a má důležité místo v havlovském demokratickém mýtu.

Ať už se na události v listopadu 1989 díváme jakkoli, je zřejmé, že komunistická moc se rozhodla ustoupit, až když se proti ní konala masová shromáždění, která by mohla zdolat jen vojenskou silou. Aktérem revoluce byl občanský lid vedený charismatickým vůdcem, který si vynutil změnu režimu. Pád komunismu považoval Havel za evropskou demokratickou revoluci a třeba mít na paměti, že vždy nahlížel české (a slovenské) události v evropském rozměru a rozvoj demokracie považoval za širší úkol všech postkomunistických zemí.

Jeho revoluční přesvědčení nicméně časem sláblo a politická skepse narůstala. Domníval se, že revoluční přísliby zůstaly nenaplněny, a tak jeho politické spory doprovází motiv zrady na revoluci. Pořád ale doufal v její druhý příchod a stále hledal nové způsoby a politické formy, jak naděje občanské revoluce realizovat. Vedl přitom spory o rozvoj demokracie, které budeme nahlížet jako spory o liberalismus, ač sám měl k liberalismu rozporný postoj.

Demokratický mýtus není výmysl ani klam, ale jak ukazuje náš příklad, je to obrazotvorné vyprávění, které události z minulosti a přítomnosti spojuje v celek a dává smysl kolektivnímu jednání lidu. Z množství různých lidí s různými zájmy,

názory a touhami tak vzniká společenství, které je politickým aktérem a je schopné identifikovat se v odlišnosti od jiných. Politické mýty pomáhají utvářet jednotu politického společenství a patří k rozvoji demokracie. Jenom politické instituce, právo a stát, natož ekonomická kooperace na trhu k politickému sjednocení lidu nestačí. Kategorické odlišení demokratického mýtu od liberálně právních procedur a jeho vyloučení z politiky vede k zavádějícím představám o fungování liberální demokracie a je zdrojem mnohých nepochopení toho, co je demokracie a jak se může rozvíjet. Předmětem našeho zájmu nicméně nebude český demokratický mýtus. Nebudeme konstruovat historický příběh, ale zaměříme se na teoretické koncepty, které byly ve hře, když Češi objevovali masovou demokracii koncem 19. století a když ji koncem 20. století po pádu komunismu obnovovali a byli schopni vystoupit a jednat politicky. Mezi těmito událostmi se pokusíme vysledovat liberální linii, která české politice dává progresivní směřování a evropský rozměr. Pokusíme se tak o konceptuální test českého demokratického mýtu.

Třeba přiznat, že náš výklad je dvojnásob výběrový. Nejen že budeme zkoumat dvě specifická období české historie, takže půjde spíše o dílčí kapitoly z historie českého liberalismu, ale zaměříme se jenom na dva hlavní aktéry, ačkoli to vždy byly spory rozsáhlejší a vrstevnatější v každém z těchto období. Navíc hledat kontinuity v historii českého liberálního myšlení je docela ošidné vzhledem k trhlinám a převrácením v české politické historii samotné, která se liberalismu občas na hony vzdálila. Obzor našeho výkladu rozšíříme tím, že domácí spory zasadíme do širšího evropského kontextu, kde liberální tradice kontinuálně působila, ač se ovšem také výrazně proměňovala. Koncept liberální demokracie a jeho historické proměny budou předmětem výkladu v první části knihy. Masarykovy myšlenky z konce 19. století tak můžeme vhodně nahlížet v souvislosti s tehdejší vzestupem masové demokracie v Evropě, kdy se dosavadní liberální strany musely vyrovnat se vzestupem sociální demokracie a agrárních stran, které do politiky přiváděly dosud vyloučené vrstvy společnosti. Masaryk tak polemizoval s Josefem Kaizlem, zda lze ještě reformovat mladočeskou stranu, aby realizovala liberální program české emancipace, jak ho kdysi spolu se skupinou

realistů navrhovali. Ve své polemice nesmlouvavě tvrdil, že mladočeský liberalismus je v úpadku, a šel až tak daleko, že souzněl s dobovými požadavky sociální demokracie. Byl přitom veden evropskou nespokojeností s liberalismem, která měla ovšem své středoevropské rysy a v jeho podání i specifické rysy reformně náboženské. Havlovy úvahy po pádu komunismu je vhodné zase sledovat ve dvojím dobovém odstínění, jednak v situaci, kdy neokonzervatismus v západních demokraciích využil neoliberálních konceptů ve snaze o demontáž sociálního státu, takže se neoliberalismus nabízel jako vhodný nástroj také k demontáži socialistické diktatury, a jednak v situaci, kdy se politické strany teprve utvářely a hledaly se nové politické formy, jak by se daly splnit přísliby demokratické revoluce, ve které občané chtěli být sami aktéry politiky. S liberalismem Václava Havla to bylo docela sporné. Nezájmal se tolik o liberalismus, ale jako politický vůdce hledal koncepty, které by umožnily, aby realizoval svou politickou vůli, kterou vždy spojoval s aktivismem občanů. Zprvu mluvil o revoluci, pak o občanské společnosti, ale málokdy o liberalismu, na rozdíl právě od ideového protivníka Václava Klause, který byl rovněž politickým vůdcem své doby. Ten založil politickou stranu, která se programově orientovala na tehdejší západní neokonzervatismus, takže měla neoliberalismus přímo v politickém programu. Politické třenice o povaze liberální demokracie tak byly na pořadu dne.

Rozvoj institucí reprezentativní demokracie tehdy nešlo rýsovat podle nějakého vzorce, ale bylo třeba je učinit výsledkem demokratického procesu, který sporným konceptům teprve dával politický obsah, což byl vhodný odrazový můstek pro případný Havlův liberalismus, jelikož svou vůdčí roli v občanském aktivismu musel realizovat v podmínkách politického pluralismu a liberálního proceduralismu. Neokonzervativní obrat v západních demokraciích měl být příslibem obrody demokracie také v postkomunismu, avšak byl to import, který se ukázal být spíše jakousi postkomunistickou hyperbolou. Dynamika politiky tak do značné míry vycházela z napětí mezi institucionálním hlediskem, které se zdálo být takřka narýsované, když se údajně jednalo o „dohánějící revoluci“, a občanským aktivismem, který novým institucím dával občanský význam a demokratický smysl. Můžeme v širším geopolitickém

smyslu mluvit o „liberálním konsenzu“, který byl všeobecně přijímán, ale ukážeme si, že tento rámcový konsenzus nebyl plnohodnotným návodem na jednání politických elit, které měly odlišné ideologické představy o tom, co prakticky dělat, a když hledaly koncepty, jak toto své jednání ospravedlnit, tak se dostávaly do politických sporů.

Přes všechny rozdíly mezi spory o liberalismus, které vedli Masaryk a Havel, chceme poukázat na evropskou dimenzi jejich myšlení a kontinuitu evropské tradice, která umožňuje vysledovat rovněž utváření liberální tradice v českých poměrech. Doufáme navíc, že tato tradice by mohla mít svou relevanci i v současnosti, kdy se objevují nová nebezpečí pro demokracii, především vlna antiliberálního, nacionalistického a konzervativního, která se kolem zvedá. Opět platí, že tato vlna není jenom specificky střeoevropským, natož českým fenoménem, ale je fenoménem světovým a je zřejmě vyvolána změnami, které způsobil globální kapitalismus v kondici liberální demokracie jako takové. Liberální demokracie, která se zdála po pádu komunismu dobývat svět, se tak nyní ukazuje být poněkud v úzkých a prochází krizí. Zatímco nespokojenost s liberalismem bývala impulsem k inovaci liberální demokracie, antiliberálníismus ji postupně rozkládá. Současný antiliberálníismus má ovšem mnoho variací a širší pole působnosti, takže je obtížné jej konceptuálně uchopit. Ve střední Evropě je jeho vhodným příkladem pokus o konzervativní revoluci, kterou Evropě jako lék vůči panevropské liberální nákaze jako první předepsali nacionalističtí vůdci Polska a Maďarska. Antiliberálníismus v postkomunistických demokraciích střední Evropy se navíc často stylizuje do kritiky EU, která je líčena jako výplod panevropských technokratických elit odcizených národním společenstvem. Zdá se, že všude v liberálních demokraciích posilují národní a konzervativní síly, které rozehrávají tyto antiliberální motivy a hodlají změnit politiku národním a konzervativním směrem. Umně využívají toho, že se kondice liberální demokracie změnila, jak upadl význam tradičního stranictví, vzrostla komunikační moc nových médií a významně se proměnil vztah občanů k jejich reprezentantům, který se formuje jinak, než bývalo ve stranické demokracii zvykem. Proto má smysl se ptát, zda má Česko nějakou politickou tradici, která by ho učinila odolným vůči této antiliberální vlně.

České spory o liberalismus byly neseny jistou nespokojeností, která ovšem pomáhala významy liberálních konceptů inovativně rozvíjet. Od nespokojenosti s liberalismem proto radno odlišovat současný antiliberální koncept, který usiluje naopak o neliberální demokracii. Z novější doby stačí připomenout, že Václav Klaus se nakonec po hospodářské krizi 2008 stal jednou z vůdčích postav současného českého antiliberálního, a prezident Miloš Zeman nejprve sice slavnostně vyvěsil na Pražském hradě vlajku EU, záhy však vsadil na antiliberální koncept, který svým „neopakovatelným způsobem“ uvedl mediálně ve známost, když v roce 2015 obvinil prvorepublikového liberála masarykovského přesvědčení Ferdinanda Peroutku z intelektuální nepevnosti vůči fašismu. Vytvořil tak nový veřejný obraz nepřítele, kterým se v jeho podání stali liberální intelektuálové, pražská kavárna a tzv. pravdoláskaři. Tento domácí antiliberální koncept mu pomáhal vhodně naladit své příznivce a náležitě identifikovat své nepřátele. Současný antiliberální koncept ve světě má ovšem širší pole působnosti a mnohem výmluvnější tváře. Český antiliberální koncept už má také novou dynamiku. Uvedenému vzestupu antiliberálního konceptu, který je spjat s populismem, se už věnovat nebudeme, nicméně zůstane na horizontu našich úvah, neboť nás nepochybně zajímá, zda jsme ze sporů o liberalismus vzešli dostatečně vyzbrojeni k obraně liberálních linií demokracie, a zda tedy máme nějakou oporu v zažitých ideách a realizovaných konceptech, které by nám mohly pomoci v obraně liberální demokracie. Naše zamyšlení nad českými spory o liberalismus je takovou malou přípravou na otázky blízké budoucnosti.